

تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت در پرتوی سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه السلام

حیدر سهرابی *

دریافت مقاله: ۹۶/۰۱/۲۴

پذیرش نهایی: ۹۶/۰۲/۲۷

چکیده

موضوع تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت امری است که از دیرباز در فرهنگ‌ها و ادیان مختلف از جمله دین اسلام محل بحث و تضارب آرا میان متفکران و اندیشمندان بوده است. امیرمؤمنان علی علیه السلام در مقام برجسته‌ترین اندیشمند تاریخ اسلام بعد از پیامبر گرامی اسلام، در برهه‌های مختلفی از دوران خلافت خویش بر اهمیت رابطه متقابل و نقش مکمل حکومت و مردم تأکید کرده است. از نمونه‌های عالی این موضوع نامه ۵۳ نهج البلاغه خطاب به مالک اشتر نخعی هنگام اعزام وی به فرمانداری مصر و نامه ۵ نهج البلاغه خطاب به اشعث بن قیس فرماندار آذربایجان است. این مقاله با رویکرد کیفی و به روش الگوسازی ساختاری - تفسیری تدوین شد. اطلاعات اولیه تحقیق با بهره‌گیری از اسناد معتبری چون نهج البلاغه استخراج، و سپس مفاهیم مرتبط با تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت در قالب روش تحلیل محتوا، استخراج و استنباط گردید. مهمترین رهنمود پژوهش به لزوم درونی‌سازی تعالیم اسلامی در حوزه سیاست‌های کلان دولت و نهادینه‌سازی رفتارهای مورد تأکید امیرمؤمنان علی علیه السلام بین مدیران ارشد و کارکنان دستگاه‌های دولتی ناظر است. این آموزه‌ها مبنای مناسبی را در اختیار دولتمردان و مدیران قرار می‌دهد تا بر اساس آن روابط خود را با ملت تعریف و تنظیم کنند.

کلیدواژه‌ها: حقوق، تکالیف، دولت، ملت، امام علی علیه السلام.

مقدمه

نظم اجتماعی و سامان بخشیدن به زندگی گروهی از نیازهای اساسی و اولیه بشر است و تشکیل حکومت در جامعه انسانی همواره، ضرورت اجتناب‌ناپذیر عقلی و فطری بوده است (طباطبائی، ۱۳۹۳، ج ۱: ۱۷۷). تعامل ملت و دولت در نظامهای حکومتی، مهم به شمار می‌رود. در دین اسلام، وجود حکومت در هر زمان، حتی در زمان غیبت امام معصوم (ع) لازم و ضروری است (امام خمینی، ۱۳۷۱: ۴۶)؛ لذا اهتمام دولت به وظایف خویش در برابر مردم و توجه و احترام به نظریات آنان و متقابلاً حمایت و پشتیبانی مردم از دولت موضوعی است که اگر مورد توجه قرار نگیرد، پیامدهای تلخ و ناگواری را برای جامعه به همراه خواهد داشت (امام خمینی، ۱۳۸۷: ۳۳۳ و ۴۳۹). تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت از اموری است که امیرمؤمنان علی علیه‌السلام بر آن تأکید می‌کند و آن را یکی از مؤلفه‌های ثبات و استقرار نظامهای سیاسی می‌داند. آن حضرت در زمینه حقوق متقابل دولت و ملت می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۳۴): ای مردم، مرا بر شما و شما بر من، حقی واجب شده است. امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در مقام اولین امام شیعیان در دوران چهار سال و نه ماه خلافت و حاکمیت بر جامعه مسلمانان، میراثی گرانها در زمینه‌های مختلف سیاست و زمامداری از خود بر جای گذاشت. این میراث عظیم در گفتار، نوشتار و کردار آن حضرت متجلی است. ایشان درباره ضرورت وجود نظامهای سیاسی می‌فرماید: «لَا بُدَّ لِلنَّاسِ مِنْ أَمِيرٍ بَرٍّ أَوْ فَاجِرٍ، يَعْمَلُ فِي إِمْرَتِهِ الْمُؤْمِنُ، وَيَسْتَمْتِعُ فِيهَا الْكَافِرُ، وَيَبْلُغُ اللَّهُ فِيهَا الْأَجَلَ، وَيُجْمَعُ بِهِ الْفِيءُ، وَيُقَاتَلُ بِهِ الْعَدُوُّ، وَتَأْمَنُ بِهِ السُّبُلُ، وَيُؤْخَذُ بِهِ لِلضَّعِيفِ مِنَ الْقَوِيِّ، حَتَّى يَسْتَرِيحَ بَرٌّ، وَيُسْتَرَاخَ مِنْ فَاجِرٍ» (نهج‌البلاغه، خطبه ۴۰): مردم به زمامداری نیک یا بد، نیازمندند تا مؤمنان در سایه تدبیر او به کار مشغول شوند و کافران هم بهره‌مند گردند و خداوند در سایه آن، افراد را به اجلشان برساند. به وسیله حکومت بیت‌المال جمع‌آوری، و به کمک آن با دشمنان مبارزه شود. جاده‌ها امن و حق ضعیفان از نیرومندان گرفته شود. نیکوکاران در رفاه و جامعه از بدکاران در امان باشد.

سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در مقام امام معصوم و شخصیتی که پس از پیامبر اعظم صلی‌الله علیه وآله زمام حکومت نوپای اسلامی را به دست گرفت و میراث علمی و عملی ارزشمندی از خود بر جای گذاشت در تبیین حقوق و تکالیف ملت و دولت در نظام اسلامی و

شیعی ایران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بر اساس آنچه گذشت، پرداختن به این تحقیق به این دلیل اهمیت دارد که موضوع رعایت حقوق متقابل دولت و ملت مورد تأکید قرار گرفت؛ معیارهای زمامدار اصلح از نگاه امیرمؤمنان علی علیه السلام احصاء شد؛ آن مؤلفه‌ها در گفتمان آن حضرت به شیوه علمی و با استفاده از نظر خبرگان اولویت‌بندی و ارائه، و چگونگی ارتباط هر یک از معیارها اعم از نفوذی، پیوندی، خودمختار و وابسته تعیین گردید. علاوه بر این موارد، نتایج این پژوهش می‌تواند در افزایش تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت مورد بهره‌برداری قرار گیرد. پرسش‌های این تحقیق عبارت است از:

۱- دولت و ملت در سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه السلام نسبت به یکدیگر از چه حقوقی برخوردارند؟

۲- عناصر استخراج شده از سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه السلام درباره حقوق متقابل دولت و ملت با توجه به اهمیت آنها در ماتریس مربوط چگونه طبقه‌بندی می‌شود؟
در این تحقیق با عنایت به ماهیت موضوع، آیه‌هایی از قرآن کریم که به موضوع ارتباط داشت، ذکر شد. هم‌چنین در احصای متغیرهای پژوهش علاوه بر نهج البلاغه، اسناد مهمی از قبیل غررالحکم و دررالکم و بحارالانوار مورد بررسی قرار گرفت.

مبانی نظری

مکاتب فکری مختلف درباره تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت دیدگاه‌های متفاوتی دارند که در این بخش به برخی از آنها پرداخته می‌شود. در اندیشه غربی موضعگیریهای مختلفی درباره حقوق متقابل حکومت و ملت اتخاذ شده است. یکی از این نگرش‌ها نگاه دولت‌محور است. طرفداران این نظریه معتقدند که سرنوشت جامعه به دست دولتمردان شکل می‌گیرد. سقراط یکی از طرفداران این نگرش است. البته وی در این طرز تفکر راه افراط در پیش نگرفته و در موارد زیادی بر حقوق ملت در برابر دولت تأکید کرده است. وی افراد را در رفتار خود تابع قوانین طبیعی می‌داند و معتقد است که قوانین بشری باید از قوانین طبیعی پیروی کند که برای بشر، حقوق مسلمی از جمله آزادی قائل است (ابوسعیدی، ۱۳۴۳: ۷۸). وی مخالف استفاده از زور و قدرت در زمامداری است و به مدارا و اقتناع افکار توده مردم اعتقاد دارد (فروغی، ۱۳۸۳: ۱۸ - ۲۰). افلاطون

از دیگر چهره‌های شاخص غرب است که انسانها را به فرمانروا و فرمانبردار تقسیم می‌کند. وی معتقد است که طبقه فرمانبردار هیچ‌گونه حقی در برابر فرمانروایان ندارند و تدبیر تمام کارها به دست فرمانروایان صورت می‌پذیرد. از نظر وی جایگاه فرمانروایی شایسته هر کس نیست و حاکمیت تنها زبیده فیلسوفان و حکیمان است و رفاه و آسایش جامعه در سایه حاکمیت حکیمان و فیلسوفان میسر می‌گردد (سروش، ۱۳۸۶: ۲۷۶). در این تفکر ملتها حق دخالت در سرنوشت سیاسی، انتقاد و یا احیانا مطالبه حقوق خویش را ندارند؛ چرا که افلاطون رابطه دولت و ملت را مثابه رابطه گوسفند و شبان می‌داند (زکریایی، ۱۳۷۴: ۳۹۹). ماکیاولی از دیگر نظریه‌پردازانی است که در رابطه دولت و ملت بر محوریت دولت تأکید می‌کند. وی معتقد است که در این رابطه هدف وسیله را توجیه می‌کند. در این نگرش، سیاست از هنجارهای اخلاقی عاری است و حاکم نمی‌تواند با صداقت با مردم برخورد کند. از نظر ماکیاولی شرافت و درستکاری همیشه زیان آور است. وی معتقد است که انسان موجودی ذاتا فاسد و فطرتا شرور و خودخواه است؛ لذا علاج دفع شرور انسانی و شرط برقراری نظم در جامعه، تشکیل حکومتی دیکتاتور و خودکامه است (رحیمی بروجردی، ۱۳۷۰: ۱۶۵).

از جمله مکاتب فکری، که زمامداری و کشورداری را مورد توجه ویژه قرار داده، دین اسلام است. قرآن کریم آموزه‌های مهمی در زمینه سیاسی و حکومتی دارد. این امر نشاندهنده توجه ویژه دین اسلام به شئون اجتماعی زندگی بشر است. بر اساس آموزه‌های دین اسلام، حکومت در اصل حقی الهی است که مختص ذات ربوبی پروردگار است. خداوند در قرآن می‌فرماید: ... **إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ ...** (انعام/۵۷): حکم و فرمان، تنها از آن خداست. خداوند در آیه‌هایی از قرآن از حکومت صالحان بر جامعه سخن می‌گوید: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ ...** (نساء/۵۹): ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اطاعت کنید خدا را و اطاعت کنید پیامبر خدا و صاحبان امر را از خودتان. خداوند در قرآن خطاب به حضرت داوود علیه‌السلام می‌فرماید: **يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ ...** (ص/۲۶): ای داوود! ما تو را خلیفه (نماینده خود) در زمین قرار دادیم؛ پس در میان مردم بحق داوری کن. خدای تبارک و تعالی در این آیه بر ضرورت پیروی از حق و به جا آوردن حقوق مردم تأکید کرده است. هم‌چنین در بخش دیگری از قرآن خطاب به پیامبر اعظم صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: **إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ ...** (نساء/۱۰۵): ما این کتاب را بحق بر تو نازل کردیم تا آن‌گونه که

خداوند به تو آموخته است در میان مردم حکم کنی. در آیه‌های مربوط به حکومت صالحان، خداوند حقوق متقابل حاکم و ملت را تبیین می‌کند. از نمونه‌های تأکید خداوند بر حقوق متقابل حاکم و ملت، می‌توان به لزوم رعایت عدالت از سوی حاکم نسبت به جامعه در سوره مبارکه ص، آیه ۲۶ و ضرورت فرمانبرداری مردم از حاکم صالح و همکاری با او در سوره مبارکه نسا، آیه ۵۹ اشاره کرد. از شخصیت‌های برجسته مکتب اسلام که به موضوع تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت پرداخته، امیرمؤمنان علی علیه السلام است. ایشان پس از پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله در دوران خلافت خود میراثی ارزشمند از خود بر جای گذاشت که در بخشهایی از آن به چگونگی حکومتداری و حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت پرداخته شده است. از مصداقهای توجه آن حضرت به حقوق متقابل دولت و ملت می‌توان به نامه‌های شماره ۵، ۴۵ و ۵۳ و خطبه ۴۰ نهج البلاغه اشاره کرد که در این بخش به ذکر مختصری از کلام ایشان در باب حقوق ملت در برابر حاکم به عنوان نمونه بسنده می‌شود.

ایشان در نامه‌ای خطاب به اشعث بن قیس عامل آذربایجان در زمینه اخلاق اقتصادی کارگزاران و لزوم صیانت از بیت‌المال مسلمانان می‌فرماید: «وَإِنَّ عَمَلَكَ لَيْسَ لَكَ بِطَعْمَةٍ، وَلَكِنَّهُ فِي غُنْفِكَ أَمَانَةٌ» (نهج البلاغه، نامه ۵): همانا پست فرمانداری برای تو وسیله آب و نان نخواهد بود؛ بلکه امانتی در گردن تو است و یا در جای دیگری از همین نامه می‌فرماید: «وَفِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، وَأَنْتَ مِنْ خَزَائِنِهِ»: در دست تو اموالی از ثروتهای خدای بزرگ و عزیز (بیت‌المال) است و تو خزانه‌دار آن هستی (حق تصرف در آن مال را نداری). این موارد از تکالیف اقتصادی حاکمان و از حقوق ملت است که امیرمؤمنان علی علیه السلام بخوبی آن را برای استاندار خود تبیین می‌کند.

از امیرمؤمنان علی علیه السلام در زمینه ضرورت ساده‌زیستی حاکمان نیز توصیه‌هایی نغز برجای مانده است. امام علیه السلام در نامه‌ای سرزنش‌آمیز به عثمان بن حنیف انصاری استاندار بصره، وی را به سبب حضور در میهمانی یکی از سرمایه‌داران شهر و تناول از غذاهای رنگارنگ مورد ملامت قرار می‌دهد. ایشان در این باره می‌فرماید: «يَا بَنَ حُنَيْفٍ، فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ رَجُلًا مِنْ فِتْيَةِ أَهْلِ الْبَصْرَةِ دَعَاكَ إِلَى مَأْدُبَةٍ، فَاسْرَعْتَ إِلَيْهَا، تَسْتَطَابُ لَكَ الْأَلْوَانُ، وَتُنْقَلُ إِلَيْكَ الْجِفَانُ، وَمَا ظَنَنْتُ أَنَّكَ تُحِيبُ إِلَى طَعَامِ قَوْمٍ، عَانِلُهُمْ مَجْفُوءٌ، وَعَيْبُهُمْ مَدْعُوءٌ. فَانْظُرْ إِلَيَّ مَا تَقْضَمُهُ مِنْ هَذَا الْمُقْضَمِ، فَمَا اشْتَبَهَ عَلَيْكَ عِلْمُهُ فَالْفِطْهُ، وَمَا أَيْقَنْتَ بِطَيْبِ وُجُوهِهِ فَنَلُّ مِنْهُ» (نهج البلاغه، نامه ۴۵): ای پسر حنیف! به من گزارش دادند که مردی از سرمایه‌داران بصره، تو را به مهمانی خویش فراخواند و تو بسرعت به سوی آن

شتافتی. خوردنیهای رنگارنگ برای تو آوردند و کاسه‌هایی پر از غذا پی در پی جلوی تو می‌نهادند. گمان نمی‌کردم مهمانی مردمی را بپذیری که نیازمندان با ستم محروم شده، و ثروتمندان بر سر سفره دعوت شده است. اندیشه کن در کجایی و بر سر کدام سفره می‌خوری؟ پس آن غذایی که حلال و حرام بودنش را نمی‌دانی دور بيفکن و آنچه را به پاکیزگی و حلال بودنش یقین داری مصرف کن. از دیگر نمونه‌های تأکید آن حضرت بر ضرورت ساده‌زیستی کارگزاران حکومتی، نامه ایشان به شریح قاضی و سرزنش وی به سبب خرید خانه‌ای اشرافی است. امام علی علیه‌السلام هنگام تنفیذ حکم مالک اشتر نخعی برای امارت مصر در جمله‌هایی عمیق و ظریف، حقوق ملت را در برابر حاکم به مالک یادآوری می‌کند. ایشان می‌فرماید: «يَا مَالِكُ... فَلَيْكُنْ أَحَبَّ الذَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةُ الْعَمَلِ الصَّالِحِ، فَمَا لِكَ هَوَاكُ، وَشَحَّ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ، فَإِنَّ الشُّحَّ بِالنَّفْسِ الْإِنْصَافُ مِنْهَا فِيمَا أَحْبَبْتَ وَكَرِهْتَ. وَأَشْعِرْ قَلْبَكَ الرَّحْمَةَ لِلرَّعِيَّةِ، وَالْمَحَبَّةَ لَهُمْ، وَاللُّطْفَ بِهِمْ، وَلَا تَكُونَنَّ عَلَيْهِمْ سَبْعًا ضَارِيًا تَغْتَنِمُ أَكْلَهُمْ، فَإِنَّهُمْ صِنْفَانِ: إِمَّا أَخٌ لَكَ فِي الدِّينِ، وَإِمَّا نَظِيرٌ لَكَ فِي الْخَلْقِ، يَفْرُطُ مِنْهُمْ الزَّلُّ، وَتَعْرِضُ لَهُمُ الْعِلَلُ، يُؤْتِي عَلَى أَيْدِيهِمْ فِي الْعَمْدِ وَالْخَطَا، فَأَعْطِهِمْ مِنْ عَفْوِكَ وَصَفْحِكَ مِثْلَ الَّذِي تُحِبُّ أَنْ يُعْطِيكَ اللَّهُ مِنْ عَفْوِهِ وَصَفْحِهِ» (نهج البلاغه، نامه ۵۳): ای مالک... پس نیکوترین اندوخته تو باید رفتار صالح و درست باشد. هوای نفس را در اختیار گیر و از آنچه حلال نیست خویشتن‌داری کن؛ زیرا از مصداقهای بخل ورزیدن به نفس خویش، آن است که در آنچه دوست دارد یا برای او ناخوشایند است، راه انصاف پیمایی. مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش. مبادا چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی؛ زیرا مردم دو دسته‌اند: دسته‌ای برادر دینی تو، و دسته دیگر همانند تو در آفرینش هستند. اگر گناهی از آنان سر می‌زند یا علت‌هایی بر آنان عارض می‌شود یا خواسته و ناخواسته، اشتباهی مرتکب می‌گردند، آنان را ببخشی و بر آنان آسان گیر؛ آن گونه که دوست داری خدا تو را ببخشد و بر تو آسان گیرد.

از امیرمؤمنان علی علیه‌السلام درباره حقوق حاکم در مقابل مردم نیز سخنان ارزشمند و قابل تأملی برجای مانده است که در این بخش به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود. ایشان در تبیین حقوق متقابل زمامدار و مردم، خطاب به مردم کوفه می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ لِي عَلَيْكُمْ حَقًّا، وَلَكُمْ عَلَيَّ حَقٌّ: فَأَمَّا حَقُّكُمْ عَلَيَّ: فَالْنَّصِيحَةُ لَكُمْ، وَتَوْفِيرُ فَيْئِكُمْ عَلَيَّكُمْ، وَتَعْلِيمُكُمْ كَيْلًا تَجْهَلُوا، وَتَأْدِيبُكُمْ كَيْمًا تَعْلَمُوا. وَأَمَّا حَقِّي عَلَيْكُمْ فَالْوَفَاءُ بِالْبَيْعَةِ، وَالنَّصِيحَةُ فِي الْمَشْهَدِ وَالْمَغِيبِ، وَالْإِجَابَةُ حِينَ أَدْعُوكُمْ،

وَالطَّاعَةُ حِينَ أَمْرِكُمْ» (نهج البلاغه، خطبه ۳۴): ای مردم، مرا بر شما و شما را بر من، حقی واجب شده است. حق شما بر من، آن است که از خیرخواهی شما دریغ نورزم و بیت‌المال را میان شما عادلانه تقسیم کنم و شما را آموزش دهم تا بیسواد و نادان نباشید و شما را تربیت کنم تا راه و رسم زندگی را بدانید و اما حق من بر شما این است که با من وفادار باشید و در آشکار و نهان خیرخواهی کنید. هرگاه شما را فرا خواندم اجابت نمایید و هر وقت فرمان دادم اطاعت کنید. بر اساس این سخنان از واضحترین حقوق حاکم در برابر مردم وفاداری مردم نسبت به زمامدار، خیرخواهی آنان در آشکارا و نهان و اطاعت از دستور او است. البته اگر در این سخن نیک نظر کنیم، درمی‌یابیم که وفاداری و اطاعت و فرمانبرداری مردم از حاکم صالح و عادل در نهایت خیر و صلاح جامعه را به دنبال دارد. امیرمؤمنان علی علیه السلام در خطبه‌ای در تبیین جایگاه زمامدار و رهبر می‌فرماید: «جایگاه رهبر چونان ریسمانی محکم است که مهره‌ها را متحد ساخته به هم پیوند می‌دهد. اگر این رشته از هم بگسلد، مهره‌ها پراکنده و هر کدام به سویی خواهند افتاد و سپس هرگز جمع‌آوری نخواهند شد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۴۶). این نوع نگاه درباره حاکم جامعه اسلامی، ضرورت وفاداری مردم را به زمامدار عادل و اطاعت از آنان بیش از پیش مورد تأکید قرار می‌دهد. امیرمؤمنان علی علیه السلام در جای دیگری از نهج البلاغه در نکوهش بی‌وفایی، نافرمانی و خیانت کوفیان نسبت به دستور ایشان، که به غلبه سپاه شام به فرماندهی بُسرین‌آرطاه بر یمن منجر شد، می‌فرماید: «آنها در یاری کردن باطل خود، وحدت دارند و شما در دفاع از حق متفرقید. شما امام خود را در حق نافرمانی می‌کنید و آنها امام خود را در باطل فرمانبردارند. آنها نسبت به رهبر خود امانتدار و شما خیانتکارید. آنها در شهرهای خود به اصلاح و آبادانی مشغولند و شما به فساد و خرابی. [آن قدر فرومایه‌اید که] اگر من کاسه چوبی آبی را به یکی از شما امانت بدهم، می‌ترسم که بند آن را بدزدید» (نهج البلاغه، خطبه ۲۵).

در پایان این بخش ذکر این نکته حائز اهمیت است که اگر کلام امیرمؤمنان علی علیه السلام را از نظر آماری بررسی کنیم، در می‌یابیم که ایشان بیش از اینکه بر حقوق حاکم در مقابل ملت تأکید کند بر حقوق ملت در مقابل حاکم اصرار می‌کند. روش سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن حضرت در طول مدت حکومت بر جامعه اسلامی مؤید این است که ایشان هیچ‌گاه حقوق مردم را فدای بقای حکومت خویش نکرد و بر عهدی که با خداوند رحمان داشت، باقی ماند.

در جهان امروز به‌رغم توسعه رسانه‌های جمعی و فناوریهای ارتباطی نوین و به‌وجود آمدن

تفاوت اساسی در شیوه اداره کشورها نسبت به گذشته، رهنمودهای امیرمؤمنان همچنان از کارکرد بسیار قوی در نظامهای حکومتی برخوردار است و برخی از نظامهای سیاسی عصر حاضر به طور مستقیم یا غیر مستقیم بخشهایی از رهنمودهای آن حضرت را در اجرای سیاستهای خود مورد توجه قرار می‌دهند.

پیشینه پژوهش

طبق بررسیها، کتابهایی در زمینه حکومت، سیاست و حقوق متقابل مردم و نظام حاکم از دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام نگاشته شده است که در این بخش بر اساس میزان اهمیت به برخی از آنها اشاره می‌شود:

حیدرپور (۱۳۹۴) در کتابی تحت عنوان دولت و ملت از منظر نهج‌البلاغه، حقوق و تکالیف متقابل مردم و مسئولان را از دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام مورد بررسی قرار داده است. در این کتاب، که به سفارش مؤسسه آموزشی نهج‌البلاغه استان خراسان شمالی توسط انتشارات فرهنگ علوی منتشر شده است به موضوعاتی از قبیل دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام درباره دولت، سیاست، حکومت و حقوق اساسی مردم و دیدگاه اسلام درباره دولت و سیاست و حقوق و تکالیف متقابل مردم و مسئولان پرداخته شده است.

کعبی (۱۳۹۰) در کتاب بایسته‌های حکمرانی در فرمان حکومتی امیرالمؤمنین به مالک اشتر که توسط مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی در شهر تهران به چاپ رسیده است، ضمن شرح و تفسیر نامه ۵۳ نهج‌البلاغه به موضوعاتی از قبیل سیاست و حکومت در اسلام و دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در این باره پرداخته است. هم‌چنین نویسنده در این کتاب موضوع حقوق ملت را در برابر حکومت مورد بررسی قرار داده است.

زارع (۱۳۸۰) در کتاب پرتوی از نهج‌البلاغه، که توسط انتشارات میثم تمار در قم چاپ شده، وظایف کارگزاران حکومتی را از دید نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار داده است. نویسنده در این کتاب به موضوعاتی از قبیل سیاست و حکومت از دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام پرداخته و خطبه‌های مرتبط با این موضوع را شرح و تفسیر کرده است. در این کتاب موضوع حقوق دولت و ملت نیز مورد توجه قرار گرفته است.

کهن‌ترابی (۱۳۹۳) در کتابی تحت عنوان آسیب‌شناسی رفتار کارگزاران با مردم از دیدگاه نهج‌البلاغه، که توسط بنیاد پژوهش‌های اسلامی در شهر مشهد به چاپ رسیده، دیدگاه امیرمؤمنان علی علیه‌السلام را درباره حقوق اساسی مردم مورد بررسی قرار داده است. این کتاب هم‌چنین به تبیین دیدگاه آن حضرت درباره سیاست و حکومت و نقش متقابل ملت و دولت در استحکام جامعه پرداخته است.

حجابی (۱۳۸۴) در کتاب پژوهشی در دیدگاه‌های امام علی (ع) درباره دولت، ملت و توسعه سیاسی، که توسط انتشارات معناگرا در تهران چاپ شده به تبیین نظریه‌های سیاسی و اجتماعی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه پرداخته است. نویسنده در این کتاب اموری از قبیل سیاست و حکومت، رشد سیاسی و تقابل حقوق و تکالیف ملت و دولت را مورد بررسی و نقد قرار داده است.

ثقفی (۱۳۸۰) در مقاله‌ای در حیات نو به موضوع حقوق دولت و مردم در حکومت امام علی علیه‌السلام پرداخته است. وی با تشریح مفهوم دموکراسی در خلافت اسلامی، مشارکت سیاسی را یکی از مصداق‌های حقوق ملی در حکومت آن حضرت توصیف، و آن را نمونه بارزی از اخلاق زمامداری امیرمؤمنان علی علیه‌السلام در دولت اسلامی قلمداد می‌کند.

روش پژوهش

پاسخگویی به سؤالهای هر پژوهش جز با استفاده از روش صحیح و علمی میسر نمی‌گردد. شیوه پژوهشی مناسب به پژوهشگر کمک می‌کند که پاسخ سؤالها را دقیقتر و آسانتر ارائه کند. بر همین اساس پس از بررسی ماهیت موضوع و مشخص کردن متغیرهای تحقیق، روش الگوسازی ساختاری - تفسیری به عنوان روش مناسب انتخاب شد. در این پژوهش اطلاعات اولیه با مراجعه به متن عربی و فارسی نهج‌البلاغه و کتابهای مرتبط گردآوری شد؛ سپس مفاهیم مربوط به حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت به روش تحلیل محتوا، استخراج و استنباط گردید. پس از استخراج مفاهیم مرتبط با حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت برای آگاهی از کیفیت ارتباط مفاهیم احصاء شده با تعدادی از اعضای هیأت علمی دانشگاه و استادان علوم حوزوی، که به سیره امیر مؤمنان علی (ع) و نهج‌البلاغه تسلط داشتند، مصاحبه به عمل آمد. مصاحبه نیمه‌باز بود که در آن ضمن تعیین سؤالهای

پژوهش به صورت دقیق، پاسخ‌دهندگان در تعیین ارتباط میان مؤلفه‌های احصاء شده به اظهار نظر می‌پرداختند. بر اساس شرایط ذکر شده و به منظور تکمیل معیارهایی که از طریق مطالعه ادبیات موضوع احصاء شده بود و هم‌چنین تعیین ارتباط میان محورها با ۳۷ نفر از خبرگان مصاحبه به عمل آمد. نمونه‌گیری تحقیق به صورت هدفمند انجام شد و تمام خبرگان شرکت‌کننده در مصاحبه عضو هیأت علمی دانشگاه و آشنا به موضوع بودند. نوع مسئولیت، مدرک و رشته تحصیلی این افراد به شرح جدول ذیل است:

جدول ۱: خبرگان شرکت‌کننده در بخش مصاحبه پژوهش

تعداد	محل خدمت	مرتبۀ	رشته تحصیلی	مدرک تحصیلی	سمت
۱	دانشگاه علوم انتظامی امین	دانشیار	علوم حوزوی	سطح ۴ علوم حوزوی	عضو هیأت علمی
۳	دانشگاه علوم انتظامی امین	استادیار	علوم حوزوی	سطح ۴ علوم حوزوی	عضو هیأت علمی
۵	دانشگاه علوم انتظامی امین	دانشیار	الهیات، علوم سیاسی	دکتری تخصصی	عضو هیأت علمی
۱۱	دانشگاه علوم انتظامی امین	استادیار	الهیات، ادبیات عرب، علوم سیاسی، حقوق خصوصی	دکتری تخصصی	عضو هیأت علمی
۴	دانشگاه علوم انتظامی امین	مربی	تاریخ اسلام، شیعه‌شناسی، سیاستگذاری عمومی	دانشجوی دکتری	عضو هیأت علمی
۱۳	دیگر دانشگاه‌ها	استادیار	علوم و معارف نهج‌البلاغه، زبان و ادبیات عرب	دکتری تخصصی	عضو هیأت علمی
۳۷	جمع				

سؤالهای فرم مصاحبه از معیارهای احصاء شده در جدول ۲ استخراج شد. پس از آگاهی از چگونگی ارتباط مفاهیم گردآوری شده، داده‌ها با استفاده از روش الگوسازی ساختاری - تفسیری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

الف) الگوسازی ساختاری - تفسیری

الگوسازی ساختاری - تفسیری (ISM)^۱، که توسط وارفیلد^۲ در سال ۱۹۷۴ مطرح شد، روشی برای کشف و فهم رابطه منطقی میان عناصر هر نظام است؛ به عبارت دیگر الگوسازی ساختاری - تفسیری فرایندی برای ساختاربندی تعاملی عناصر گوناگون و مرتبط در هر الگوی سامانمند جامع است (آذر ۱۳۹۲: ۲۱۷).

ب) مراحل الگوسازی ساختاری - تفسیری

برای به دست آوردن روابط و سطوح عناصر در هر سامانه به روش الگوسازی ساختاری - تفسیری فرایند ذیل به صورت مرحله‌ای اجرا می‌شود:

تعیین متغیرها

این روش با شناسایی و تدوین متغیرهای مرتبط با مسئله آغاز می‌شود. این متغیرها از طریق مطالعه اسناد و ادبیات موضوع، مصاحبه با خبرگان و یا پرسشنامه به دست می‌آید (آذر ۱۳۹۲: ۱۳۸). در این تحقیق نه متغیر برتر از نظر اثرگذاری با مطالعه ادبیات موضوع و پرسش از خبرگان شناسایی، و به شرح جدول ۲ تدوین شد.

جدول ۲: متغیرهای احصاء شده از طریق مطالعه ادبیات موضوع

منبع	گفتمان امیرمؤمنان علی علیه السلام	مفهوم
نهج البلاغه، نامه ۳۴	ای مردم! ... حق من بر شما این است که با من وفادار باشید.	۱ - وفاداری مردم نسبت به حاکم (حق حاکم در برابر ملت)
نهج البلاغه، خطبه ۴۱	وفا همراه راستی است که سپری محکمتر و نگهدارنده‌تر از آن سراغ ندارم. آن کس که از بازگشت خود به قیامت آگاه باشد خیانت و نیرنگ نکند.	
آمدی (۱۳۴۲). ج ۴: ۱۲۰	وفاداری و پایبندی به عهد و پیمان سبب الفت می‌شود.	
آمدی (۱۳۴۲). ج ۱: ۵۰	وفاداری، پناه و دژ سروری است.	
آمدی (۱۳۴۲). ج ۱: ۸۸	بنیاد دینداری، امانت را به جا آوردن و پایبندی به عهد و پیمان است.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	در میان واجبات الهی هیچ موضوعی همانند وفای به عهد در میان مردم جهان - با تمام اختلافاتی که دارند - مورد اتفاق نیست؛ حتی مشرکان زمان جاهلیت - علاوه بر مسلمانان - آن را مراعات می‌کردند؛ زیرا پیامد پیمان شکنی را آزموده بودند.	

1 - Interpretive structural modeling

2 - Warfield

ادامه جدول ۲: متغیرهای مشخص شده از طریق مطالعه ادبیات موضوع

منبع	گفتمان امیرمؤمنان علی علیه السلام	مفهوم
نهج البلاغه، نامه ۴۵	(خطاب به عثمان بن حنیف انصاری) گمان نمی‌کردم مهمانی مردمی را بپذیری که نیازمندان با ستم محروم شده، و ثروتمندشان بر سر سفره دعوت شده است. اندیشه کن در کجایی؟	۲ - ساده‌زیستی حاکم (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، نامه ۴۵	(خطاب به عثمان بن حنیف انصاری) آگاه باش! ... امام شما (علی علیه السلام) از دنیای خود به دو جامه فرسوده، و دو قرص نان رضایت داده است. ... سوگند به خدا! من از دنیای شما طلا و نقره‌ای نیندوخته، و از غنیمت‌های آن چیزی ذخیره نکرده‌ام؛ بر دو جامه کهنه‌ام، جامه‌ای نیفزودم و از زمین دنیا حتی یک وجب در اختیار نگرفتم و دنیای شما در چشم من از دانه تلخ درخت بلوط ناچیزتر است.	
قطب راوندی (۱۳۹۱). ج ۳: ۸	(خطاب به احنف بن قیس هنگامی که به ایشان عرض کرد: چرا آرد جو تناول می‌کنید؟) ایشان فرمود: رهبر امت اسلامی باید در خوراک و لباس مانند فقیرترین افراد جامعه زندگی کند تا الگوی بینوایان باشد و فقرا بتوانند مشکلات و تهیدستی را تحمل کنند.	
مجلسی (۱۳۷۹). ج ۴۰: ۳۲۷ و ۳۲۵	(خطاب به مردم کوفه) من در شهر شما با مختصر توشه و وسائل زندگی وارد شدم. اگر به هنگام خارج شدن از شهر شما بیش از آنچه با خود آورده‌ام ببرم، خیانتکار خواهم بود.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) نیکوترین اندوخته تو باید رفتار صالح و درست باشد.	۳ - صالح بودن حاکم (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، خطبه ۲۲۱	ترس از خدا کلید هر در بسته، و ذخیره رستاخیز، و مایه آزادی از هرگونه بردگی، و عامل نجات از هرگونه هلاکت است.	
نهج البلاغه، خطبه ۱۱۳	تقوای الهی زاد و توشه سفر قیامت است. تقوا توشه‌ای است که به منزل رساند و پناهگاهی است که ایمن می‌گرداند.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) در امور کارمندان ببندیش و پس از آزمایش به کارشان بگمار.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) کارگزاران دولتی را از میان مردمی باتجربه و باحیا از خاندان‌های پاکیزه و با تقوا انتخاب کن که در مسلمانی سابقه درخشانی دارند.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) در بخشی از شب و روز، تن را به پرستش خدا اختصاص ده.	۴ - خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، نامه ۵۳	مهربانی با مردم را پوشش دل خویش قرار ده و با همه دوست و مهربان باش. مبدا چونان حیوان شکاری باشی که خوردن آنان را غنیمت دانی.	
جرداق (۱۳۷۵). ج ۱: ۲۸۱	(در پیمان مسیحیان نجران نوشت) نباید ستم ببینند و نباید حقی از آنان پایمال گردد.	
جرداق (۱۳۷۵). ج ۱: ۲۸۱	(در باره اینکه سرباز دشمن خلخال از پای زنی یهودی باز کرده بود) اگر مسلمانی، پس از این ماجرا به تأسف و اندوه بمیرد، شایسته است و او را نباید سرزنش کرد.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) با مردم انصاف را رعایت کن.	

ادامه جدول ۲: متغیرهای مشخص شده از طریق مطالعه ادبیات موضوع

منبع	گفتن‌ان امیرمؤمنان علی علیه السلام	مفهوم
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) می‌ادا در آنچه با مردم مساوی هستی، امتیازی نخواهی.	۴ - خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) هیچ وسیله‌ای برای جلب اعتماد والی به رعیت بهتر از نیکوکاری به مردم و تخفیف مالیات و عدم اجبار مردم به کاری نیست که دوست ندارند؛ پس در این راه آن قدر بکوش تا به وفاداری رعیت خوش‌بین شوی.	
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) آنان را ببخشای و بر آنان آسان گیر؛ آن‌گونه که دوست داری خدا تو را ببخشد و بر تو آسان گیرد.	۵ - بخشش و پوشاندن خطای مردم (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، نامه ۵۳	(خطاب به مالک اشتر) مردم عیبی دارند که والی در پنهان داشتن آن از همه سزاوارتر است.	
آمدی (۱۳۷۸): ۲۴۵، ج ۵۰۱۶	بدترین مردم کسی است که خطای دیگران را نبخشد و عیبشان را نپوشاند.	
آمدی (۱۳۷۸): ۲۴۵، ج ۵۰۱۴	بدی را به نیکی پاداش ده و از بدی درگذر به شرط اینکه به دین لطمه‌ای نزنند یا در قدرت اسلام ضعفی پدید نیآورد.	
مجلسی (۱۳۷۹): ج ۷۵: ۷۱	تو را سفارش می‌کنم به مدارای با مردم ... و گذشت از لغزش برادران دینی.	
نهج البلاغه، نامه ۳۴	ای مردم! ... حق شما بر من، اینکه ... شما را آموزش دهم تا بی‌سواد و نادان نباشید و شما را تربیت کنم تا راه و رسم زندگی را بدانید.	۶ - اهتمام به آموزش و پرورش (حق ملت در برابر حاکم)
نهج البلاغه، خطبه ۱۰۴	در فراگیری علم و دانش پیش از اینکه درختش بخشکد و پیش از اینکه به خود مشغول گردید، تلاش کنید.	
نهج البلاغه، خطبه ۲۳۱	ای مردم! پیش از اینکه مرا از دست بدهید از آنچه می‌خواهید از من بپرسید که من به راه‌های آسمان از راه‌های زمین آشناترم.	
نهج البلاغه، حکمت ۸۲	اگر چیزی را نمی‌دانید از فرا گرفتن آن حیثالت نکشید.	
مجلسی (۱۳۷۹): ج ۱: ۱۷۷	کسی که برای یادگیری و آموختن دانش، ساعت کوچکی را تحمل نکند تا ابد در ذلت و خواری جهل و نادانی باقی می‌ماند.	
نهج البلاغه، نامه ۳۴	ای مردم! ... حق شما بر من، این است که از خیرخواهی شما دریغ نورزم و بیت‌المال را میان شما عادلانه تقسیم کنم.	۷ - صیانت از بیت‌المال (حقوق اقتصادی مردم)
نهج البلاغه، نامه ۵	(خطاب به أشعث بن قیس) پست فرمانداری برای تو وسیله آب و نان نخواهد بود؛ بلکه امانتی در گردن تو است.	
نهج البلاغه، نامه ۵	(خطاب به أشعث بن قیس) در دست تو اموالی از ثروت‌های خدای بزرگ و عزیز (بیت‌المال) است و تو خزانه‌دار آن هستی.	
نهج البلاغه، خطبه ۲۲۳	(خطاب به عبدالله بن زمعه در مورد احتیاط در بیت‌المال) این اموال که می‌بینی نه مال من و نه از آن توست؛ غنیمتی گردآمده از مسلمانان است که با شمشیرهای خود به دست آوردند اگر تو در جهاد همراه‌شان بودی، سهمی مانند سهم آنان داشتی و گرنه دسترنج آنان خوراک دیگران نخواهد بود.	

ادامه جدول ۲: متغیرهای مشخص شده از طریق مطالعه ادبیات موضوع

منبع	گفتمان امیرمؤمنان علی علیه السلام	مفهوم
نهج البلاغه، نامه ۵۱	(خطاب به مأموران مالیات) دست اندازی به مال کسی (نماز گزار باشد یا غیر مسلمانی که در پناه اسلام است) نکنید.	۷ - صیانت از بیت المال (حقوق اقتصادی مردم)
نهج البلاغه، نامه ۳۴	ای مردم! ... حق من بر شما این است که با من ... در آشکار و نهان خیرخواهی کنید.	۸ - خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار (حق حاکم در برابر ملت)
نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷	مرا با خیرخواهی خالصانه، و سالم از هر گونه شک و تردید، یاری کنید.	
نهج البلاغه، نامه ۳۴	ای مردم! ... حق من بر شما این است ... هرگاه شما را فرا خواندم اجابت نمایید و هر وقت فرمان دادم اطاعت کنید.	۹ - اطاعت مردم از حاکم (حق حاکم در برابر ملت)
نهج البلاغه، خطبه ۳۹	(در نکوهش نافرمانی کوفیان) فریاد می کشم و عاجزانه از شما یاری می خواهم؛ اما به سخنان من گوش نمی سپارید و فرمان مرا اطاعت نمی کنید.	
نهج البلاغه، خطبه ۵۲	تا آنجا که می توانید در اطاعت از فرمان حق بکوشید.	
نهج البلاغه، خطبه ۸۹	پیش از اینکه با زور شما را به اطاعت وادارند، فرمانبردار باشید،	
نهج البلاغه، حکمت ۳۱۶	من پیشوای مؤمنان و مال و ثروت پیشوای تبهکاران است. (مؤمنان از من پیروی می کنند و بدکاران پیروی ثروت هستند).	

لازم به ذکر است که اولاً گزاره‌های مشابه متغیرهای جدول ۲ در بخشهای دیگر نهج البلاغه به تعابیر مختلف آمده است که به دلیل رعایت اختصار به ذکر نمونه‌هایی از کلام گهربار امیرمؤمنان علی علیه السلام بسنده شد. ثانیاً متغیرهای دیگری نیز در زمینه حقوق متقابل دولت و ملت از نهج البلاغه احصاء شد؛ اما بر اساس نظر خبرگان، شاخصهای احصاء شده نسبت به موارد دیگر از اولویت برخوردار شدند.

به دست آوردن ماتریس ساختاری روابط درونی متغیرها (SSIM)^۱

ماتریس ساختاری روابط درونی متغیرها بر اساس متغیرهای احصاء شده طراحی می شود. در سطر و ستون ماتریس، متغیرها به ترتیب درج، و سپس روابط آنها به صورت دو به دو با استفاده از نمادهای استاندارد مشخص می شود.

جدول ۳: روابط مفهومی در ماتریس خودتعاملی ساختاری (جیتش تاکار^۱ و دیگران، ۲۰۰۷)

نماد	مفهوم نماد
V	i بر j اثرگذار باشد. (سطر بر ستون اثرگذار باشد).
A	j بر i اثرگذار باشد. (ستون بر سطر اثرگذار باشد).
X	بین j و i رابطه دوطرفه برقرار باشد. (سطر و ستون بر هم اثرگذار باشد).
O	j و i بر یکدیگر اثر نداشته باشند. (سطر و ستون بر هم اثر نداشته باشد).

به دست آوردن ماتریس دستیابی^۲

با تبدیل نمادهای روابط ماتریس SSIM به اعداد صفر و یک بر حسب قواعد زیر می‌توان به ماتریس دستیابی رسید. این قواعد در جدول ذیل بیان شده است:

جدول ۴: چگونگی تبدیل روابط مفهومی به عدد (جیتش تاکار و دیگران، ۲۰۰۷)

نماد مفهومی	i به j (سطر منجر به ستون)	j به i (ستون منجر به سطر)
V	۱	۰
A	۰	۱
X	۱	۱
O	۰	۰

سازگار کردن ماتریس دستیابی

پس از اینکه ماتریس اولیهٔ دستیابی تنظیم شد، باید سازگاری درونی آن برقرار شود؛ به عنوان نمونه، اگر متغیر ۱ بر متغیر ۲ تأثیر می‌گذارد و از طرفی متغیر ۲ بر متغیر ۳ اثرگذار است در نتیجه باید متغیر ۱ بر متغیر ۳ اثرگذار باشد و اگر در ماتریس دستیابی این روابط برقرار نبود، باید ماتریس اصلاح شده و روابط مورد نظر جایگزین شود (هوانگ^۳ و دیگران، ۲۰۰۵).

سطح بندی عناصر ماتریس دستیابی

در این مرحله مجموعه خروجی (مجموعه دستیابی / مجموعه دریافتی)^۴ و نیز مجموعه ورودی

-
- 1 - Jitesh Thakkar
 - 2 - Reachability matrix
 - 3 - Huang
 - 4 - Reachability set

(مجموعه پیش نیاز/ مجموعه مقدماتی)^۱ برای هر یک از متغیرها از روی ماتریس دستیابی سازگار شده استخراج می‌شود. مجموعه خروجی برای یک متغیر خاص عبارت است از متغیر مورد نظر به انضمام دیگر متغیرهایی که در به وجود آمدن آن نقش داشته است و یا به عبارت دیگر متغیرهایی که از طریق این متغیر می‌توان به آنها دست یافت. مجموعه ورودی برای هر متغیر شامل خود آن متغیر و دیگر متغیرهایی است که در ایجاد آن نقش داشته است؛ پس از تعیین مجموعه خروجی و ورودی برای هر متغیر، عناصر مشترک در مجموعه خروجی و ورودی برای هر متغیر شناسایی می‌شود (جیتش تاکار و دیگران، ۲۰۰۷: ۲۷).

رسم الگو

در این مرحله بر اساس سطح متغیرها، آنها بر اساس اولویت به دست آمده از بالا به پایین ترسیم، و آن گاه بر اساس ماتریس دستیابی سازگار شده، روابط بین متغیرها با خطوط جهتدار مشخص می‌شود (جیتش تاکار و دیگران، ۲۰۰۷: ۲۷).

تجزیه و تحلیل MICMAC^۲

هدف تجزیه و تحلیل MICMAC، تشخیص و تحلیل قدرت نفوذ^۳ و وابستگی^۴ متغیرهاست (رَوی^۵ و دیگران، ۲۰۰۵: ۲۴۶).

یافته‌های پژوهش

به منظور استخراج الگو در گام اول از روش الگوسازی ساختاری - تفسیری، همان گونه که اشاره شد، باید متغیرهای الگو شناسایی شود. به این منظور بر اساس تحلیل محتوا در مورد نهج البلاغه، متغیرهای مورد استفاده در الگو براساس مفاهیم احادیث و روایات و توسط خبرگان استخراج شد. فهرست این متغیرها در جدول شماره یک قابل ملاحظه است. پس از تشکیل ماتریس روابط درونی، این ماتریس در قالب مصاحبه با خبرگان تکمیل، و اطلاعات جمع‌آوری شد که نتایج نهایی در جدول ۵ در قالب ماتریس دستیابی یکپارچه قابل ملاحظه است.

1 - Antecedent set

2 - Matrix Impact Cross-Reference Multiplication Applied to a Classification

3 - Driving power

4 - Dependence

5 - Ravi

جدول ۵: ماتریس دستیابی یکپارچه خبرگان

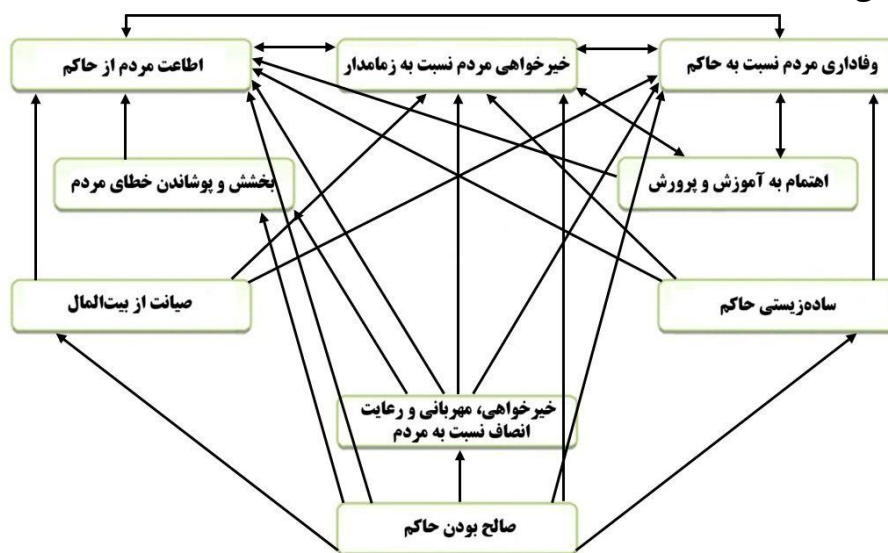
مجموع	وفاداری مردم (نسبت به حاکم (حق حاکم در برابر ملت)	ساده‌زیستی حاکم (حق ملت در برابر حاکم)	صالح بودن حاکم (حق ملت در برابر حاکم)	خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم (حق ملت در برابر حاکم)	بخشش و پوشاندن خطای مردم (حق ملت در برابر حاکم)	اهتمام به آموزش و پرورش (حق حاکم)	صیانت از بیت‌المال (حقوق اقتصادی مردم)	خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار (حق حاکم در برابر ملت)	اطاعت مردم از حاکم (حق حاکم در برابر ملت)
وفاداری مردم نسبت به حاکم (حق حاکم در برابر ملت)	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱
ساده‌زیستی حاکم (حق ملت در برابر حاکم)	۱	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱
صالح بودن حاکم (حق ملت در برابر حاکم)	۱	۱	۱	۱	۱	۰	۱	۱	۱
خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم (حق ملت در برابر حاکم)	۱	۰	۰	۱	۱	۰	۰	۱	۱
بخشش و پوشاندن خطای مردم (حق ملت در برابر حاکم)	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	۱
اهتمام به آموزش و پرورش (حق ملت در برابر حاکم)	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱
صیانت از بیت‌المال (حقوق اقتصادی مردم)	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱	۱
خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار (حق حاکم در برابر ملت)	۱	۰	۰	۰	۰	۱	۰	۱	۱
اطاعت مردم از حاکم (حق حاکم در برابر ملت)	۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۱

پس از تدوین مجموعه ورودی و خروجی، که در روش‌شناسی پژوهش بیان شد و نیز مشخص شدن مجموعه مشترک، الگو سطح‌بندی می‌شود. در این مرحله، متغیرهایی که مجموعه خروجی و مشترک آنها کاملاً مشابه باشد در بالاترین سطح از سلسله مراتب الگوی ساختاری تفسیری قرار می‌گیرد. پس از اینکه بالاترین سطح مشخص شد از دیگر معیارها جدا می‌شود؛ سپس دیگر سطوح در فرایندی مشابه مشخص می‌شود. سطح‌بندی معیارهای این پژوهش در جدول ۶ ارائه شده است.

جدول ۶: سطح‌بندی مجموعه معیارها

ردیف	معیار	مجموعه ورودی	مجموعه خروجی	مجموعه مشترک	سطح
۱	وفاداری مردم نسبت به حاکم	۹۸۰۷۰۶۰۴۰۳۰۲۰۱	۹۸۰۱	۹۸۰۱	۱
۲	ساده‌زیستی حاکم	۳۰۲	۹۸۰۲۰۱	۲	۳
۳	صالح بودن حاکم	۳	۹۸۰۷۰۵۰۴۰۳۰۲۰۱	۳	۵
۴	خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم	۴۰۳	۹۸۰۵۰۴۰۱	۴	۴
۵	بخشش و پوشاندن خطای مردم	۵۰۴۰۳	۹۰۵	۵	۲
۶	اهتمام به آموزش و پرورش	۸۰۶۰۱	۹۸۰۶۰۱	۸۰۶۰۱	۲
۷	صیانت از بیت‌المال	۷۰۳	۹۸۰۷۰۱	۷	۳
۸	خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار	۹۸۰۷۰۶۰۴۰۳۰۲۰۱	۹۸۰۶۰۱	۹۸۰۶۰۱	۱
۹	اطاعت مردم از حاکم	۹۸۰۷۰۶۰۵۰۴۰۳۰۲۰۱	۹۸۰۱	۹۸۰۱	۱

در این مرحله با توجه به مجموعه‌های ورودی، خروجی و مشترک و سطح هر یک از متغیرها در جدول سطح‌بندی، یک الگوی اولیه رسم می‌شود و از طریق حذف انتقال‌پذیرها در الگوی اولیه، الگوی نهایی به دست می‌آید. روابط بین متغیرها و جهت پیکان از روی ماتریس دریافتی تجمیع شده به دست می‌آید.



نمودار ۱: الگوی نهایی پژوهش

پس از ترسیم الگو، آخرین مرحله در روش الگوسازی ساختاری - تفسیری استخراج ماتریس قدرت نفوذ و وابستگی است. در این تحلیل متغیرها به چهار دسته تقسیم می‌شود: دسته اول "متغیرهای خودمختار" است که قدرت هدایت و وابستگی ضعیفی دارد. این متغیرها غالباً ارتباطی سست و کم‌رنگ با سامانه دارد. دومین دسته شامل "متغیرهای وابسته" است که قدرت هدایت کم و وابستگی زیاد دارد. سومین دسته "متغیرهای پیوندی" است که قدرت هدایت و وابستگی زیاد دارد؛ این متغیرها غیر ایستا است و هر نوع تغییر در آنها می‌تواند سامانه را تحت تأثیر قرار دهد. لازم به ذکر است که پاسخهای سامانه می‌تواند این متغیرها را تغییر دهد. چهارمین دسته متغیرهای "مستقل یا نفوذی" است که قدرت هدایت قوی و وابستگی ضعیف دارد. این متغیرها، که معمولاً در سطوح آخر الگو قرار دارد از بیشترین قدرت نفوذ و اثرگذاری بر دیگر متغیرها برخوردار است. در این مقاله ماتریس تحلیل قدرت نفوذ و وابستگی در نمودار ۲ نشان داده شده است.

قدرت نفوذ	نفوذی					پیوندی			
	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
۹									
۸	صالح بودن حاکم								
۷						بخشش و پوشاندن خطای مردم		اهتمام به آموزش و پرورش	
۶								ساده‌زیستی حاکم صیانت از بیت‌المال مردم	خیرخواهی، مهربانی و رعایت انصاف نسبت به مردم
۵									
۴								خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار	
۳								وفاداری مردم نسبت به حاکم	اطاعت مردم از حاکم
۲									
۱	خود مختار					وابسته			

میزان وابستگی

نمودار ۲: ماتریس تحلیل قدرت نفوذ و وابستگی

همان‌طور که در نمودار مشخص است در این پژوهش، معیار صالح بودن حاکم دارای بیشترین ضریب اثرگذاری است. به همین دلیل این معیار در قسمت معیارهای نفوذی قرار گرفته است که حاکی از اثرگذاری زیاد این معیار در الگو است. از سوی دیگر معیارهای «خیرخواهی مردم نسبت به زمامدار»، «وفاداری مردم نسبت به حاکم» و «اطاعت مردم از حاکم»، که وابسته‌ترین متغیرها است بدرستی در ناحیه معیارهای وابسته واقع شده، و دیگر معیارها نیز در ناحیه پیوندی قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در این مقاله به منظور تحلیلی علمی در زمینه تکالیف و حقوق متقابل دولت و ملت در سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام، آرا و نظر ایشان در نهج‌البلاغه و برخی دیگر از کتابهای تاریخی مورد بررسی قرار گرفت. بر این اساس، گزاره‌های مرتبط با موضوع در فرایند مطالعه منابع مشخص شد؛ سپس مفهوم هر گزاره استخراج شد که در جدول ۲ قابل ملاحظه است. در گام بعدی رابطه مفاهیم با یکدیگر تعیین شد و سطح‌بندی هر یک از گزاره‌های مفهومی با استفاده از روش الگوسازی ساختاری - تفسیری صورت پذیرفت. این فرایند به ترسیم الگوی نهایی تحقیق در قالب نه معیار و پنج سطح، مطابق نمودار ۱ منجر گردید؛ سپس در آخرین مرحله از فرایند پژوهش، ماتریس تحلیل قدرت نفوذ و وابستگی استخراج گردید. با توجه به قرار گرفتن شاخص صالح بودن حاکم در جایگاه نفوذی ماتریس یادشده و تدبر در فهرست زیرمعیارهای این شاخص که عبارت است از: رفتار صالح، ترس از خدا، پرستش خدا، تقوا، امانتداری، حیا و سابقه درخشان خانوادگی، می‌توان گفت که این شاخص به‌طور کلی در برگیرنده تمام معیارهای وظیفه‌ای دولتمردان است؛ همان معیارهایی که تضمین‌کننده حقوق ملت است؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت که در تنظیم راهکارهای مناسب برای دستیابی به جامعه آرمانی بر اساس سیره سیاسی امیرمؤمنان علی علیه‌السلام، باید قبل از هر چیز بر صالح بودن هرم حاکمیتی یا همان صلاحیتهای درونی مدیران ارشد و سپس کارگزاران دستگاه حکومتی تأکید شود. خودسازی و تخلق به اخلاق و صفات پرهیزکاران از مؤلفه‌های اصلی و بنیادین این معیار است که می‌تواند باعث نزدیک شدن ملت به دولت شود و در لحظات حساس، حمایت توده‌های مردم را با نظام حاکم همراه سازد.

الگوی این پژوهش به سیاستگذاران و مدیران ارشد کشور در زمینه استفاده از راهکارهای

عملی برای تأمین حقوق ملت و دولت کمک می‌کند. این پژوهش به عنوان الگویی برگرفته از اندیشه عمیق و مترقی امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌تواند زمینه پژوهشهای دیگر را برای محققان فراهم آورد. پژوهشگران حوزه علوم انسانی می‌توانند با بهره‌گیری از یافته‌های این تحقیق و در استمرار بررسیهای عمیق کلام امیرمؤمنان علی علیه السلام، دیگر مؤلفه‌های رابطه دولت و ملت را مورد نقد و بررسی علمی قرار دهند.

همان‌گونه که در ماتریس تحلیل قدرت نفوذ و وابستگی قابل مشاهده است، یک معیار از شش معیار ناظر بر حقوق ملت در جایگاه متغیرهای نفوذی و پنج معیار دیگر در ردیف متغیرهای پیوندی قرار گرفته است. از این موضوع می‌توان نتیجه گرفت که التزام به رعایت حقوق ملت توسط دولت در استقرار و دوام نظام سیاسی کشور نقش بسزایی دارد؛ به تعبیر دیگر تأمین حقوق دولت جز در سایه تعامل با ملت و احقاق حقوق آنان امکانپذیر نیست و دولت زمانی می‌تواند از مردم توقع وفاداری، اطاعت و خیرخواهی داشته باشد که حقوق آنان را تأمین کند و جنبه‌های مختلف عدالت از قبیل عدالت اقتصادی، اجتماعی و آموزشی را به طور کامل و درست در جامعه برقرار سازد. بر همین اساس پیشنهاد می‌شود که:

- ۱- روابط دولت و ملت بر اساس آموزه‌های دینی تنظیم شود.
- ۲- آموزه‌های سیاستی و رفتارهای مورد تأکید دین اسلام در حوزه سیاستهای کلان، درونی‌سازی و نهادینه‌سازی شود. از راهکارهای تحقق این پیشنهاد برگزاری دوره‌های آموزشی کاربردی مرتبط و نظارتهای لازم در راستای رصد کردن تحقق آموزشها در حوزه اجرایی است.
- ۳- ساده‌زیستی افراد به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی در انتصابهای مدیریتی مدنظر قرار گیرد.
- ۴- خطاپوشی و رأفت اسلامی باید در عین رعایت مصالح عمومی از سوی دولت نسبت به تمام افراد جامعه اعمال شود. این امر نباید به افراد و یا طبقه‌ای خاص محدود گردد؛ بلکه باید همه افراد جامعه در حد منطقی از این امتیاز برخوردار باشند.
- ۵- دستگاه‌های نظارتی به طور دقیق از بیت‌المال صیانت و محافظت کنند و مردم پیوسته در جریان کارها قرار گیرند. امیرمؤمنان علی علیه السلام در بخشهای متعددی از خطبه‌ها و نامه‌های خود بر این موضوع تأکید می‌کنند و این شاخص به عنوان یکی از موضوعات مستقل در برخی از نامه‌ها و خطبه‌های ایشان مورد توجه قرار گرفته است. در این زمینه به عنوان نمونه می‌توان به نامه شماره ۲۵ و ۲۶ نهج البلاغه اشاره کرد. بدیهی است در صورت تأمین شدن حقوق ملت از سوی

دولت، منویات و مطالبات دولت از سوی ملت تأمین خواهد شد.

منابع فارسی

- قرآن کریم. ترجمه ناصر مکارم شیرازی. قم: انتشارات پژوهش اندیشه.
- آذر، عادل؛ خسروانی، فرزانه؛ جلالی، رضا (۱۳۹۲). تحقیق در عملیات نرم. تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۷۸). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- آمدی، عبدالواحد (۱۳۴۲). شرح محقق بارع جمال‌الدین محمد خوانساری بر غررالحکم و دررالکلم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هب‌الله المعتزلی (۱۳۸۸). شرح نهج‌البلاغه. ترجمه غلامرضا لایقی. تهران: نشر نیستان.
- ابوسعیدی، مهدی (۱۳۴۳). حقوق بشر و سیر تکامل آن در غرب. تهران: نشر آسیا.
- جرداق، جورج (۱۳۷۵). امام علی(ع) صدای عدالت انسانی. ترجمه هادی خسروشاهی. قم: نشر خرم.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۷۱). شوون و اختیارات ولی فقیه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۷). آیین انقلاب اسلامی. ج دوم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س).
- رحیمی بروجردی، علیرضا (۱۳۷۰). سیر تحول اندیشه و تفکر عصر جدید در اروپا. تهران: انتشارات علمی.
- زکریایی، محمدعلی (۱۳۷۴). فلسفه و جامعه‌شناسی سیاسی. تهران: نشر الهام.
- سروش، محمد (۱۳۸۶). دین و دولت در اندیشه اسلامی. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۹۳). بررسی‌های اسلامی. ج دوم. به کوشش هادی خسروشاهی. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۸۳). سیر حکمت در اروپا. ج چهارم. تهران: نشر البرز.
- قطب راوندی، سعید بن هب‌الله (۱۳۹۱). منهاج‌البراعة فی شرح نهج‌البلاغه. تهران: نشر عطارد.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۹). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار‌احیاء التراث العربی.

منابع انگلیسی

- Huang J. J., Tzeng G. H., Ong C. S., (2005). "Multidimensional data in multidimensional scaling using the analytic network process", Pattern Recognition Letters, 26, 755-767.
- Jitesh Thakkar, S.G. Deshmukh, A.D. Gupta and Ravi Shankar, (2007). "Development of a balanced scorecard an integrated approach of interpretive structural modeling

- (ISM) and analytic network process (ANP)**" International Journal of Productivity and Performance Management , 56(1), 25-29.
- Ravi, V. Shankar, R. Taiwari, M.K., (2005). "**Productivity improvement of a computer hardware supply chain**". International Journal of Productivity and Performance Management, 54,(4), 239-255.

